

עוד מסגד ועוד דונם: המתכון הערבי למימוש "זכות השיבה"

יחיאל שבי*

אילו אמרו לכם לפני עשור בלבד, שהתביעה למימוש זכות השיבה של הפלשתינים נמצאת בשלבי מימוש – האם הייתם מאמינים? סביר שלא. אבל, מוזר ככל שזה נשמע, המציאות מראה שאולי כן. עובדה: ממש בימים אלה נדרשות מדינת ישראל ועיריית באר שבע להגיש את עמדתן לגבי הצעת בית המשפט העליון, להפוך את מבנה המסגד הנטוש בעיר באר שבע, המוכר כמוזיאון העירוני, למוזיאון לתולדות האסלאם שיתוחזק, ככל הנראה, על ידי נציגי התנועה האסלאמית.¹ מה הסיבה שבית המשפט העליון נזכר לפתע לדרוש מהמדינה להעביר את המבנה לרשות המוסלמים או לשימושם, עשרות שנים אחרי שהמבנה נטוש, אינו משמש לתפילה ואינו מזוהה עוד כמסגד? מתברר כי התנועה הערבית הלאומית והרשימה הערבית המאוחדת, בראשותם של חברי הכנסת אברהים צרצור ואחמד טיבי, תובעת להשיב לידי הערבים את החזקה על כל האדמות הערביות של ההקדשים המוסלמיים בתחומי ישראל.²

בסוף שנות השמונים התחילו גופים ערביים שונים בישראל לשקם באינטנסיביות מקרקעין רתיים נטושים בכל רחבי הארץ. ההסבר לפעילות זו נשען על הטיעון, שחשוב להם למנוע את חילול האתרים והם מעוניינים לשמור על קדושתם הנצחית. מאמר זה, המסתמך על עבודת הדוקטורט של המחבר, יצביע על העובדה כי הסיבה לפעילות זו אינה אלא שמירה על ממצאים המעידים על תרבות חומרית ערבית, כדי להוכיח את התפרושת הכוללת של יישובים ערביים שהיו בארץ בעבר, וכדי להוביל, בעתיד, לשיבת האוכלוסייה הערבית למקומות אלה. המאמר יציג גם כיצד ובאיזו מידה נועדה פעילות זו להוכיח מי הם "בעלי הארץ האמיתיים" ולאפשר את החזרת הנוכחות הערבית לאתרים שכיום כבר אינה קיימת בהם.

1 כג"צ 7311/02.

2 מ' ג'בארין אל י' כהן, 30.9.1999, תיק "מסגדים נטושים", משרד הדתות.

**"המאבק על
שימור הנוף
ההיסטורי והנצחתי
תרבות הזיכרון
הם חלק מהותי
מהמאבק הלאומי
של העם היהודי
והפלשתינים
הואבקים
על השליטה
בארץ ישראל.
הנוף היישובי
מטה בהכרח
את הניצחון
במאבק זה על
פיסת הקרקע
שבמחלוקת
לטובתו של אחד
הצדדים. לכן,
סביר להניח
שהמאבק על
שמירתו יהיה
טוטלי וחסר
פשרות."**

המאבק בין שני העמים, היהודי והפלשתיני בשטחה של ארץ ישראל/פלשתינ שונה ממאבקים לאומיים אחרים בעולם. שני הצדדים במאבק זה טוענים שיש להם בעלות היסטורית על הארץ כולה, בעלות הנובעת ממקור דתי-לאומי. הסכסוך בין שני הצדדים הוא ביסודו מאבק בין שני לאומים על הקמת מדינה, אך הוא הופך למאבק דתי שיסודו בזכות דתית על הקרקע. המאבק על הקרקע הוא קיומי עבור שתי הקבוצות הלאומיות בארץ ישראל, משום שאחיזה של צד אחד בקרקע מונעת בהכרח את האחיזה בקרקע של הצד השני. הקמתה של כל נקודת יישוב, יהודית או ערבית, בניית בית או רכישתו, טיפוח שטח חקלאי או שימור אתר עתיקות, נחשב על ידי הצד השני כ"השתלטות", "גזילת קרקע" ו"פגיעה בזכויות הלאומיות/היסטוריות". לכן, פעולה פשוטה ומקובלת של טיפוח אתר היסטורי, שיכולה להיתפס כפעולה תמימה ולגיטימית באזור שאין בו סכסוך לאומי על קרקע, עשויה להיחשב כאן כהתרסה נגד הצד השני שאפשר גם לראות בה מעין אקט מלחמתי.

התמורות שחלו בנוף הארץ ישראלי והשלכותיהן לגבי המאבק הלאומי בישראל בעת מלחמת העצמאות ובעקבותיה, נחרכו וניטשו כ-450 יישובים ערביים ותושביהם הפכו לפליטים במדינות ערב, או שהפכו לעקורים המתגוררים ביישובים אחרים בתחומי המדינה החדשה. בהתייחסו לאפשרות שיבתם אמר דוד בן-גוריון: "...איני רוצה שהבורחים יחזרו, ויש למנוע חזרתם עכשיו"³. אולם, בעוד שהמכנים והכתמים הוחרבו או חרבו, המבנים הדתיים – המסגד, הכנסייה ובית הקברות – נותרו על תלם ביוזמת השלטון הישראלי, שנציגיו היהודים חרדו נוכח האפשרות של

3 בן-גוריון, 1969, 167.

פגיעה בקדושת אתרים דתיים.⁴ וכך נוצר מצב שבו קיומם של האתרים האלה מעיד, בעצם, על הזהות הערבית של המקום.

חששו של הממסד הישראלי כי עדויות יישוביות-ערביות מן העבר יביאו לדרישה ערבית לשוב לאתרים אלה, היה אחת הסיבות שהביאו להריסתו של הנוף היישובי הערבי-פלשתיני.⁵ מרביתו של נוף זה נהרסה בעטייה של מלחמת העצמאות ואילו החלק שנותר פונה בשנים 1964-1967 בפעולה מסודרת של מינהל מקרקעי ישראל, שתכליתה היתה פינוי חורבות ומפגעים.⁶ פעולת הפינוי שנערכה באותם ימים, שינתה לכלי הכר את פני המציאות היישובית-ארכיאולוגית של הארץ.

במהלך המלחמה וכן בפעולת הפינוי, הוחלט להשאיר על כנם את המבנים הדתיים: מסגדים, כנסיות, בתי עלמין וקברי קדושים, משום שראו בהם מקומות קדושים ונתנו כבוד לרגשות הדתיים של בני המיעוטים.⁷ רוב המבנים הדתיים הללו שכנו סמוך ליישוב יהודי חדש, עירוני או כפרי, או ששכנו בשטחים ריקים מאוכלוסייה. ברוב המקרים לא התגוררה סמוך אליהם אוכלוסייה ערבית, מוסלמית או נוצרית. במהלך השנים נתעמעם מקומם של מרבית האתרים, הן משום שבני המקום הקודמים נעדרו לאחר שנעשו עקורים או פליטים, והן משום שהשתנו פני השטח. על חלקם השתלטה העזובה והם נשחתו אם מתלאות הזמן ואם מפגעי הטבע. יש שצריח מסגד צנח או שקירותיו נסדקו, שכיפתו של קבר קדוש (מקאם) התפוררה וקרסה, שאדמת בית קברות כוסתה בחול ונעלמה מן העין או שמצבותיה התפוררו. היו מקומות שההזנחה הביאה לכך שחיות בר נברו בקברים וכך נגלו לעין כול עצמות המתים וגולגולותיהם. חלק מן המבנים הדתיים ששכנו בתוך יישובים יהודיים הוסבו לבתי תפילה ופולחן יהודיים, ובעיקר הוסבו מסגדים לבתי כנסת.⁸ בדומה לכך, חלק מקברי הקדושים שלשמותיהם יש גוון יהודי או שהיתה לגביהם מסורת יהודית קדומה על אודות קדושתם, הפכו לאתרים דתיים

4 יצחקי, 1987, 87.

5 גולן, 2001, 244-246. מעניין שבאגף התכנון שררה אווירה של חוסר שביעות רצון מהמהלך, בשל העובדה שבאותה עת התגוררו כמאה אלף עולים, חסרי דיור של קבע, במעברות, שמבנים אלה יכלו לשמש מקום מגורים עבורם.

6 ראו: נספח מס' 1. שי, 2002, 152-158; 165. על התייחסות הממסד השלטוני לעניין ראו: ד"כ, 48, 1236.

7 יצחקי, 1987, 87.

8 ראו: נספח מס' 2 בעבודת הדוקטורט.

יהודיים.⁹ מסגדים בעלי עיצוב ארכיטקטוני מיוחד או כאלה שניצבו במקום מרכזי, הוסבו למוזיאונים או למסעדות ולמסבאות.¹⁰ במקרים אחרים שירתו המבנים צרכים שונים: נגריות, מחסנים, בתים ואף רפתות – הכול לפי הצורך שמצא לו לנכון הגורם שקיבל אותם לרשותו או שהשתלט עליהם במהלך השנים. בתי קברות שניצבו בקרבת יישוב מתפתח או שהתעורר צורך ציבורי להשתמש בשטחם, נקנו מן האחראים על ההקדש או שהופקעו לטובת הציבור, תמורת פיצוי – אם בקרקע חלופית אם בשווה ערך.¹¹ ברוב המקרים, התבצע הדבר בהתאם לדרישות ההלכה האסלאמית, לאחר שנתקבל אישורה של הערכאה השיפוטית-הלכתית המוסלמית המוסמכת ולאחר ששרידי המתים פונו, לאחר כבוד, לקבורה משנית באתר חלופי. חלק מן האתרים סבלו פגיעה מכוונת מצד קבוצות יהודיות שונות, אם מפני שעצם קיומם ונוכחותם בהווה באתר יהודי סימל בעיני המחללים את המאבק הישראלי-ערבי ואם מסיבות אחרות.

**"על מדינת
ישראל להבהיר
לחושביה
הערבים כי
זיכרון והוצחה
של ההיסטוריה
האסלאמית
בארץ ישראל
הם דבר לגיטימי,
אך שיבה מעשית
למקומות שאבדו
ואינם עוד היא
דבר שלא יקום
ולא יהיה. ישראל
חייבת לומר "כן"
לזיכרון אך "לא"
מפורש לשיבה".**

הפגיעה באתרים הדתיים הנטושים, מצבם של ההקדשים והקודשים ומכירת אדמות הקדשים עוררו תגובות מחאה מצד בני המגזר הערבי בישראל. בעקבותיהן, קמו ועדים מקומיים של תושבים ערבים שמחו כנגד פעולותיהם של אנשי הדת, ודרשו את השבת אדמות ההקדשים לירי האוכלוסייה המוסלמית.¹² פעולות המחאה הראשונות פרצו בערים המעורבות.¹³ התופעה חדרה לשיח הפוליטי של האוכלוסייה הערבית בישראל, ונציגיה בכנסת העלו הצעות חוק לשחרור אדמות ההקדשים כבר בשנות השישים המוקדמות.

9 ראו: נספח מס' 3.

10 ראו: נספח מס' 4.

11 ג'רייס, 1966, 120.

12 ד"כ, 35 (תשכ"ג), 709; הנ"ל, 36 (תשכ"ג), 1148.

13 על המאבק בערים המעורבות ראו: פוראני, 1985; רומפר, 1994, 54-58.

עם התחזקות התנועה האסלאמית בשלהי שנות השמונים, מצבם של ההקדשים האסלאמיים בכפרים הנטושים החל לחדור לתודעת הציבור הערבי בישראל. מתחילת שנות התשעים, תפסה התנועה מקום חשוב ומרכזי בייזום פעולות שיקום התנדבותיות של האתרים הדתיים הנטושים, שנועדו להביא לקימומם.¹⁴

התנועה הפעילה לחץ ציבורי בנושא באמצעות ביטאונה ועמותות שהקימה, תוך דגש על הטיעון של "חילול המקומות הקדושים לאסלאם" בכל רחבי הארץ בכלל, ובכפרים הנטושים, בפרט. בשנת 1991 הקימה התנועה את "אגודת אל-אקצא לשמירה על ההקדשים האסלאמיים" (ג'מעית אל-אקצא לרעיאת אל-אוקאף אל-אסלאמיה). במאי 1993 גיבשה האגודה אסטרטגיה לפעילות הדרגתית ומתמשכת בנושא הקדושים וההקדשים, החל מהכנת תשתית מידע בנושא, מניעת הפגיעה בהקדשים, שיפוץ האתרים הדתיים ואחזקתם, עלייה לרגל אליהם וכלה בכקשה להשבתם לידי המוסלמים.¹⁵

סביב שאלת ההשתתפות בבחירות לכנסת ישראל, התפצלה התנועה האסלאמית, בשנת 1999, לשתי תנועות: תנועה צפונית בראשות השיח'ים ראאד צלאח, ראש עיריית אום אל-פחם לשעבר והשיח' כמאל ח'טיב, ותנועה דרומית שכראשה עמד אברהים צרצור וראשה האיריאולוגי-דתי נותר השיח' עבדאללה נימר דרויש. בעקבות זאת, התפצלה גם אגודת אל-אקצא לשתי אגודות – דרומית וצפונית: אגודת אל-אקצא ומוסד אל-אקצא (מאססת אל-אקצא). אחת הפעולות החשובות שביצעו שתי האגודות של התנועות האסלאמיות היתה סקירת שטחי הוואקף הציבורי בגבולות הקו הירוק. שתי האגודות מרכזות מסמכים מימי השלטון העות'מאני והמנדט הבריטי כדי לתבוע מהמדינה את "האדמות הערביות שהלאימה".¹⁶

מדברי נציגיהן של האגודות עולה הטענה, כי קדושת אדמות הוואקף והמבנים הדתיים הנה נצחית ובלתי ניתנת להסרה ולשינוי. באופן דומה, הקאדי אחמד נאטור הצהיר עם מינויו לתפקיד נשיא בית הדין השרעי העליון לערעורים, כי יקדיש את מאמציו

14 תיק "מק"נ (מקומות נטושים)", משרד הרתות, סעיף 17, סימוכין: מ/311954/9306.

15 שם.

16 מוסד אל-אקצא מיפה את הקודשים וההקדשים בנפות הבאות: צפד, טבריה, עכא, אנ-נאצרה, ביסאן, חיפא וג'נין. אגודת אל-אקצא מיפתה אותם בנפות הללו: טול כרם, אל-לד-רמלה, יאפא, אל-קרם, אל-ח'ליל, באר אס-סבע וע'זה.

להגנה על הקודשים האסלאמיים בארץ, במיוחד במקומות הנטושים משום שקדושתם נצחית.¹⁷ האומנם מדובר בקדושה נצחית?

"התנועה

האסלאמית:

פלושתי היא

ארץ אחת מן

הים עד הנהר

והעם הפלושתיני

הוא עם אחד...

חיפה היא שלנו

בדיוק כמו שכם

ורמאללה... גם

הצלבוים היו פה

מאה ושמונים

שנה ולבסוף

הארץ חזרה

לבעליה החוקיים

- המוסלמים".

ככל הנראה, לא כך הם פני הדברים. המידע המוצג במאמר זה מתבסס על פסקי הלכה אסלאמיים מן הארץ ומחוצה לה, המוכיחים בבירור שקדושת הוואקף והמכנים הדתיים ניתנת להסרה.

אדם מן השורה, הניגש לטפל בתופעת שיקום האתרים הדתיים הנטושים, מתייחס לכל נושא הקדושה בחדרת קודש, כדי לא לפגוע חלילה ברגשות הדתיים של המוסלמים, ובעיקר על רקע הרגישות הרבה והמתח הבין-דתי השוררים בעולם לאחרונה. יחד עם זאת יש לדעת, כי על פי ההלכה האסלאמית, אם נכס הוואקף אינו מכניס תמורה או שהוא חרב ונטוש – מגדרס בערבית – ניתן, באישור של קאדי, לשנות את ייעודו ואף למוכרו. לדוגמה: בתקופה העות'מאנית, נבנו חלק משטחי שכונת טלביה בירושלים ושטחי כפרים מסביב לעיר על בתי קברות מוסלמיים נטושים.¹⁸ בטבריה נבנה בית ספר על אדמת בית קברות. גם מסגדים מסוימים שעמדו בלא שימוש הוחכרו למטרות חינוך,¹⁹ מה שקרה למעשה למסגד בבאר שבע לאחר קום המדינה.

ישנן דוגמאות רבות לשינוי ייעוד בפועל של מסגדים בארץ ובמדינות אחרות בעולם ואפילו הפיכתם למוזיאונים, כמו למשל שני המסגדים המרכזיים של איסטנבול: ההאגיה סופיה והקאריה ג'אמע.²⁰ לעומת התנגדותם של אנשי התנועה האסלאמית ונציגיהם הפרלמנטריים של ערביי ישראל להקמת מוזיאון בשטחו של מסגד באר שבע,

17 אצ-צנארה, 29.5.1994. ראו: נספח מס' 18 בעבודת הדוקטורט.

18 קופרשמירט, 1987, 119-120.

19 שם, 120, בתוך הערה 93.

20 אתרי סיור שבו השתתף עורך המחקר מטעם המחלקה ללימודי ארץ ישראל בבר אילן לתורכיה בהדרכתו של ד"ר דני בהט בין התאריכים: 14-18 בינואר 2001. ההאגיה סופיה שימש עד לכיבוש העות'מאני ככנסייה.

הרי שהמועצה המוסלמית העליונה, גוף לאומני ערבי מימי המנדט בראשותו של חג' אמין אל-חסייני, הקימה, בחצר מסגד אל-אקצא, כבר בשנת 1928, מוזיאון לאמנות אסלאמית וספרייה לענייני דת האסלאם שמתפקדים עד היום, ללא התנגדות וללא טענות על פגיעה בקדושה.²¹

בריאיון שקיימתי עם חסן סרואן, מזכיר ועד הנאמנים בעיר עכו, גילה סרואן כי בשני מסגדים בעיר עכו, מסגד אל-מג'אדלי ומסגד אר-רמל, נערך שימוש ציבורי לטובת תושבי העיר בחלקים מן המבנים, כולל באולם התפילה, וזאת באישור האינסטנציה ההלכתית האסלאמית. במסגד אל-מג'אדלי הוקמו שתי כיתות גן ואילו חלק מאולם התפילה הוסב לבית תמחוי לזקנים מוסלמים.²² לדברי סרואן: "אם הדבר היה אסור על פי ההלכה האסלאמית, הקאדים לא היו מעזים לעשות זאת." יתר על כן, בשנת 1981 אישר הקאדי של עכו להרוס את מסגד אל-ג'רינה ואת המסגד הקטן (אצ-צע'יר) בעיר העתיקה בחיפה לשם הקמת מרכז מסחרי, בנייני משרדים ומסגד חדש.²³

על פי השיח' ד"ר אחמד אש-שרבאצי מאוניברסיטת אל-אזהר שבקהיר, דמות הלכתית מפורסמת, קדושת מסגד ניתנת להסרה והיא בת חלוף, מאחר שלחלקי המבנה אין קדושה. ניתן למכור חלקי מסגד ולעשות בהם שימוש משני ובלבד שהתמורה תועבר לצורכי הוואקף.²⁴ בפועל, על פי ההלכה האסלאמית אף ניתן להרוס מסגד, במטרה להקים מסגד חדש במקומו. זה ועוד. ניתן לשנות את ייעוד המבנה ואדמתו, אם נחוץ המקום לכל תועלת שהיא. הסייג הוא שבכספי התמורה יש להקים מסגד דומה, אך אין חובה לעשות זאת באותו מקום. משמעות הדבר היא, של אדמה שעליה שכן המסגד אין קדושה נצחית. בפת'ווא שנתן אש-שרבאצי הוא מפרט: "... ואם המסגד צר למתפללים בו ונחוצה הרחבתו במקומו, או שנחוצה הפקת התועלת ממנו לכל תועלת שהיא, מותרת מכירתו. ומחיר המכירה יושקע בבניית מסגד דומה לו."²⁵ במסמך נוסף, משנת 1666, נאמר במפורש כי הדת המוסלמית אף ממליצה על הריסתו של מסגד רעוע.²⁶

21 פורת, 1971, 168.

22 רייטר, 1989, 40; ריאיון שנערך עם חסן סרואן, מזכיר ועד הנאמנים בעיר עכו, 2.2.2003.

23 ידיעות חיפה, 25.11.1988. העסקה לא יצאה אל הפועל בשל מחלוקת כספיות.

24 אש-שרבאצי, 1, 123.

25 שם, 120-121. ראו: נספח מס' 9.

26 בת-יאור, תשמ"ו, 281, נספח מספר 88.

אם כן, מה כאשר לקדושת המת, נושא הגורם מהומות בקרב הציבור היהודי-חרדי בישראל, בכל עת שנפגעות עצמותיהם של מתים שזהותם יהודית?

**"התנועה הערבית
הלאומית
והרשימה הערבית
המאוחדת,
בראשותם של
חברי הכנסת
אברהם צרצור
ואחמד טיבי,
תובעות להשיב
לידי הערבים את
החזקה על כל
האדמות הערביות
של ההקדשים
המוסלמיים
בתחומי ישראל".**

מסתבר כי גם האסלאם מכיר בקדושת המת וחל אסור מפורש לחלל כבודו של המת, לפגוע בגווייתו או במצבתו. יחד עם זאת, קדושת בית קברות עשויה לפקוע אם הקבורה בו נפסקה לתקופה של שנות דור (25-40 שנה), או אם גוף המת הפך לחלק מן האדמה (תוראב מן את-תורכאן). יתר על כן, במידה ויש צורך כלשהו, מסיבה כלשהי, להשתמש באדמת בית הקברות, ועצמות המת בקברים עדיין קיימות, ניתן לפנותן ולהעבירן לאתר חלופי.²⁷

על פי פוסקי הלכה קדומים כגון אז-זילעי ואבן עאבדין ניתן לשנות ייעודה של אדמת בית קברות לייעוד חקלאי כמו לזריעת שדה, לבנייה או למגורים, לסלילת רחוב או לכל שימוש אחר (לסכב אחר מן אל-אסכאב) שניתן להפיק ממנו תועלת, אם הוא חוקי והגון.²⁸ כך, אגב, התייחסו חכמי ההלכה והקאדים בארץ בימיה הראשונים של המדינה לאדמות המנדרס. התייחסותם מנוגדת להתייחסות העכשווית של הקאדים והשיח'ים שרובם מזוהים עם התנועה האסלאמית. השיח' טאהר חמאד

ששימש בשנות השישים קאדי של יפו, וכמותו שיח'ים אחרים, התירו מכירת בתי קברות להקמת בניינים מעליהם או לסלילת כבישים כשהתעורר צורך ציבורי בכך.²⁹

כדי לברר לעומק את המניעים האמיתיים המסתתרים מאחורי הסוגיה, יש לבדוק כיצד התייחסו פוסקי ההלכה והקאדים לנושא לפני הקמת המדינה וכיצד מתייחסים לנושא נציגי הממסד הרתי בארצות ערב המוסלמיות.

27 אש-שרבאצי, 1, 425.

28 אבן עאבדין, 1960, 628. ראו: נספחים מס' 10 ו-11.

29 ט' חמאד אל מנהל המחלקה המוסלמית במשרד הדתות, 19.5.1961, מוצגים מל' 8, 12 ו-18, שם. ראו: נספח מס' 13.

פרט לדוגמאות שהוצגו כאן, יש דוגמאות ידועות להסרת קדושת אתרים דתיים בארץ ישראל המנדטורית, שהידועה שבהן היא הסרת הקדושה בבית הקברות ממילא בירושלים שעל חלק משטחו אישר המופתי חג' אמין אל-חסייני בשנת 1930 את הקמת מלון פאלאס. המופתי אסר בפת'ווא את המשך הקבורה במקום בכדי לאפשר שימוש מסחרי בשטחו. לשם חציכת היסודות והנחת קו הביוב אישר המופתי את העברת הקברים והעצמות מן החלק הדרום-מזרחי של בית הקברות לקבר אחים בחלקו הצפון-מערבי, השמור עד לימים אלה כבית קברות. על חלק אחר הוקמה מחצבה!³⁰

באופן דומה נוהגים בסוגיה במדינות ערב, כמו למשל במצרים. ב"עיר המתים" של קהיר חיים כ-250,000 תושבים המתגוררים בין הקברים ובחדרי הספח ונהנים משירותים עירוניים כגון מים, חשמל, בתי ספר, קווי אוטובוס ועוד.³¹ אם היה מדובר בחילול הקודש הרי שהיינו מצפים מהמסד הדתי באל-אזהר כי יילחם בתופעה או יגנה אותה. מעצם העובדה שהוא לא נלחם בה, משמע שהוא מאשר אותה.

קיימות גם דוגמאות שתיחשבנה רדיקליות ביותר לעומת המצב בארץ. בשנת 2001 סללו שלטונות קהיר כביש טבעתי מסביב לעיר על שטחם של שלושה בתי קברות – אסלאמיים ונוצריים. באישור פוסקי ההלכה, פונו הקברים ושירידיהם נקברו בבתי קברות אחרים. באוגוסט 2001 החליטו השלטונות בקהיר להכשיר ציר תנועה חדש בשטחו של בית הקברות באב אנ-נאצר שבשכונת גמאליה. יותר מאלף קברים הועברו לשם ממקומם על ידי דחפורים שהרסו את הקברים ושיטחו את האדמה לצורך סלילת הכביש.³² בריאיון שערכתי עם מר חסן דרויש, יו"ר ועד הנאמנים המוסלמי בחיפה, עולה כי העדה המוסלמית בחיפה אף הקימה בשנת 1927 מסגד על חלק מאדמת בית הקברות אל-אסתקלאל בעיר התחתית בחיפה – מסגד אל-אסתקלאל.³³

לסיכום, לפי ההלכה האסלאמית ניתן להסיר קדושת אתרים דתיים.

30 קטינא, תשכ"א, 257-263; ברקוביץ', תש"ס, 82-83 בהתבסס על: בנבנשתי, 1990, 90-91; ברקוביץ', תשל"ח, 475-476, הערה 1. המלון היה כבעלותו של המופתי.

31 סעד אד-דין, 2002, 102-104.

32 <http://weekly.ahram.org.eg/2001/549/feature.htm>. ראו: נספח מס' 14.

33 ריאיון עם חסן דרויש – יו"ר ועד נאמני הוואקף המוסלמי בחיפה, 6.7.2003; עיון במסמכי הטאבו מתקופת המנדט במינהל מקרקעי ישראל, באדיבות מר ויקטור פילרסקי, מתכנן ראשי במינהל מקרקעי ישראל מחוז חיפה, 8.10.2003.

אם אלה הם פני הדברים, מהו, אם כן, מקור גישתן של התנועות האסלאמיות שחבריהן "הסעירו" את דעת הקהל בשלהי שנות התשעים כשהמדינה החליטה לסלול כביש שיעבור בשטחו של בית הקברות הנטוש בנשר? בבית הקברות הזה קבור השיח' עז

**"נציגיהן של
האגודות
האסלאמיות
טוענים כי קדושת
אדמות הוואקף
והאזנים הדתיים
הנה נצחית ובלתי
ניתנת להסרה
ולשינוי. מחקרים
המתבססים על
פסקי הלכה
אסלאמיים
מישראל ומחוק
לה מוכיחים
בבירור שקדושת
הוואקף והאזנים
הדתיים ניתנת
להסרה".**

אד-דין אל-קסאם, גיבור תנועת החמאס. תוואי הכביש שנקבע אמור היה לעבור על שטח שבו נמצא קבר אחד בלבד. המדינה התחייבה לפנות קבר זה על פי כללי ההלכה האסלאמית. אנשי המגזר הערבי – לפלגיו השונים – איימו באינתיפאדה של ממש כנגד הרעיון וטענו שמדובר בקברו של השיח' "הקדוש" קסאם. לבסוף הקימה המדינה גשר מעל שטח הקבר, אף כי אין הוכחה מוצקה כי זה אכן קברו של השיח'. העלות של הקמת הגשר הגיעה ל-15 מיליון שקל!³⁴

לעומת המקרה בנשר, עיריית טייבה הפקיעה, במהלך שנות התשעים, את אדמת בית הקברות "פרדיסיא" שבמרכזו נמצא מקאם, שאין מחלוקת לגבי זהותו, וחילקה אותה למגרשים לבניית בתים.³⁵ ההיתר ניתן, ככל הנראה, מן הטעם שבטייבה לא מתגוררת אוכלוסייה יהודית ושם לא קיימת סכנה שיהודים ישתלטו על אדמות בית הקברות, אדמות ההקדש המוסלמי.

המסקנה מכל אלה: המאבק של התנועות האסלאמיות בישראל לשחרור ההקדשים ולשיקום הקודשים הדתיים משמש, אם כן, כלי לקידום המטרות הלאומיות של ערבים בישראל. לדעת החמאס והתנועות האסלאמיות בישראל, הקמת מדינת ישראל על אדמת פלשתיין האסלאמית פגעה

ב"סדר האלוהי" והרסה את הבסיס ההיסטורי-דתי שעליו מושתתת חברתם.³⁶ פגיעה זו נוספה לפגיעה בהיבט הלאומי הנעוצה בעצם הקמת מדינה יהודית על שטחי הלאום

34 ראו: שבי, 2004, 166-178.

35 צות אל-חק ואל-חריה, 3.4.1998.

36 זילברמן, 1993, 8.

הפלשתני והעם הערבי.³⁷ לרברי גורמי חמאס, קדושת אדמות הוואקף, המסגדים, בתי הקברות והמקאמים (קברי הקדושים) הגה נצחית. עבורם, אדמה מוסלמית תישאר מוסלמית לנצח – דאר אל-אסלאם (נחלת האסלאם). אמנת החמאס אף קובעת כי לאף מוסלמי אין זכות לוותר על נחלה זו.³⁸ על פי ההלכה האסלאמית, תפילה באדמת פלשתין הקדושה עולה בחשיבותה על תפילה בכל מקום אחר.³⁹ משום כך, פגיעה במסגדים בפלשתין נתפסת כחמורה ביותר בעיני נציגי התנועות האסלאמיות בישראל ומחוצה לה, ולעומתה שימור המסגדים הנטושים והחרבים הנו מעשה אצילי המעורר מוטיבציה בקרב הפעילים. גופים אלה דורשים להחזיר את נכסי הוואקף לעדה המוסלמית ולהשיבם לפעילות.

השיח' תופיק עסליה, שניהן כנשיא בית הדין השרעי לערעורים, והסיר בעקביות קדושת אתרים אסלאמיים, הוציא בשנת 1991, בלחצם של השיח'ים ריאן וצלאת, הנחיה שבה קבע כי "קדושת בתי הקברות הגה נצחית ולא ניתן להסירה מאחר שזו זכות האל... אין להוציא קברים ואין לחללם". הוא גם ביקש להתיר למוסלמים לתחזק את האתרים הדתיים הנטושים והחרבים.⁴⁰ בעקבותיו פסעו קאדים נוספים.

הלחץ הפוליטי-לאומי מצד צאן מרעיתם, גרם לקאדי עסליה ולשאר פוסקי ההלכה והקאדים המתונים לשנות את דעתם ולהעניק קדושה נצחית לאתרים נטושים, אשר בהתאם לכל אמת מידה הלכתית-אסלאמית, ניתנת להסרה. בבקשתו של השיח' לאפשר למוסלמים לתחזק את קודשיהם הופכים המוסלמים מאזרחים הנהנים מזכויות דתיות וזכאים להן, לעדה האחראית על הרכוש הרב. באופן שכזה, הרכוש הרב הזה יוצא מידי המדינה ועובר לידי האוכלוסייה המוסלמית והעדה המוסלמית מקבלת דריסת רגל מחודשת ועמדת כוח, במקומות שכבר אינם אסלאמיים באופיים הישועי. וכך מוחזרים גלגלי ההיסטוריה אחורנית.

ד"ר ע'אסם חמאיסי, גיאוגרף ערבי-ישראלי, טוען במחקריו כי יש למסור את אדמות הוואקף לידי כלל בני המגזר הערבי ולא רק לידי המוסלמים.⁴¹ גם דוגמה זו מחזקת

37 בויםל, 2002, 70.

38 למנס, תשכ"ז, 48; ליש, 1992, 113-114; לוואיס, 1988, 73.

39 אבן עסכר, א, 33, בתוך: גבאי, 1987, 3, הערה 2.

40 דנה, אוקטובר 1994, 3; טל, 1995, 60.

41 ע' חמאיסי, "הרמוגרפיה והגיאוגרפיה של הערבים הפלשתינים בישראל", הרצאה במסגרת דיון בנושא: "קרקעות – שליטה ובעלות", בכנס "ישראל החדשה: 1977-2000", אוניברסיטת בר אילן, 3.3.2002.

את ההנחה שמדובר בהתחזקות התפיסה הלאומית בקרב ערביי ישראל המנצלים את קדושת האתרים ורגישות הנושא לשם קידום שאיפותיהם הלאומיות.

לפני הקמת המדינה סווגו כשישה אחרזים מאדמותיה כשטחי וואקף – שטח עצום לפי כל קנה מידה.⁴² קרקעות וואקף אלה פזורות בכל חלקי הארץ. חלק נכבד מהן נמצא כיום בתוככי יישובים יהודיים מובהקים כגון טבריה, חיפה, צפת. חלק אחר ביישובים מעורבים כגון עכו, יפו, ירושלים, רמלה, לוד ועוד. חלק אחר מצוי בשטחים של מושבים וקיבוצים השוכנים על כפרים נטושים. בפועל מדובר באלפי נכסים השייכים כיום, מעשית, לאפוטרופוס לנכסי נפקדים.⁴³ אולם בעטייה של דרישת התנועות האסלאמיות, ייתכן שתיבחן הדרישה להעביר את האתרים האלה לידי בעליהם, שחלקם אינם תושבי הארץ, וייתכן שיש ביניהם גם גורמים עוינים.

**"לפני הקמת
המדינה סווגו
כשישה אחרזים
מאדמותיה
כשטחי וואקף;
שוויים של
נכסים אלה מגיע
למאות מיליוני
דולרים אם
לא יותר מזה,
כיוון שעל חלק
מהאדמות שוכנים
מרכזים מסחריים,
כבישים ושאר
נכסי דלא-ניידי."**

אף כי לכאורה מדובר בנכסים "לא גדולים", בפועל המדובר בקרקעות ששוויין המצטבר מגיע למאות מיליוני דולרים אם לא יותר מזה, כיוון שעל חלק מהאדמות שוכנים מרכזים מסחריים, כבישים ושאר נכסי דלא-ניידי.

תופעה נוספת התומכת בהערכה כי מדובר במאבק שיסודו לאומי, היא תמיכתם של גופים אסלאמיים כגון אגודת אל-אקצא, בשיפוץ אתרים נוצריים דתיים נטושים ככנסיות ובתי קברות.⁴⁴ השיח' צלאח אף הציע להדגיש את החשיבות שבהגנה על המקומות הקדושים לאסלאם ועל המקומות הקדושים לנצרות כחלק מחיזוק המאבק הלאומי.⁴⁵

42 שמעוני, תש"ז, 90.

43 ס"ח, 37 (תש"י), 86; רייטר, 1991, 14.

44 לגבי אל-באצא ראו: אצ-צנארה, 3.6.2000; לגבי סחמאתא ראו: אל-אתחאד, 6.6.1995.

45 צות אל-חק ואל-חריה, 4.7.1997.

תמיכה בטיעון הזה נמצא בהתייחסות האסלאם לעבודת הקודש הנוצרית בכנסיות כאל כפירה. למשל, בדבריו של פוסק ההלכה החשוב בן המאה הארבע-עשרה, מחמד אבן אנ-נקאש, שטען כי הנביא מוחמד הכריז כי: "אין לבנות כנסיות בארצות מוסלמיות ואין לשפץ את אלה שחרבו". זה ועוד. הח'ליף עמר אבן אל-ח'טאב, בן המאה השביעית, ציווה להרוס כל כנסייה שנבנתה אחרי עליית האסלאם, ואסר לבנות כנסיות חדשות.⁴⁶ מתוך כל אלה ברור כי הפעילות המוסלמית לשיקום כנסיות בישראל נובעת אך ורק ממניעים שכוונתם לנסות ולהשיג מטרת לאומיות משותפת.

בריאיון עם השיח' ריאן, יו"ר אגודת אל-אקצא לשעבר וסמנכ"ל השלטון המקומי, אמר ריאן: "יש להחזיר לפעילות מסגדים בכל מקום שאפשר. במידה ולא ניתן להחזיר לפעילות, האגודה (אל-אקצה) תדרוש את הפסקת החילול על ידי הפסקת השימוש וסגירת המבנה כמו במסגד עין הוד שהפך למסעדה. האגודה תהיה מוכנה לפצות את הדיירים המתגוררים במסגדים בכדי שיעברו לדירות אחרות, אולם יש מקומות שבעדם אנחנו לא מוכנים לשלם אגורה".⁴⁷ באופן דומה, דרשה התנועה האסלאמית לפתוח את מסגד אל-בחר הנטוש בעיר טבריה לתפילת תיירים ופועלים מוסלמים השוהים בעיר, למרות שלא מתגוררים בעיר תושבים מוסלמים והמקום אינו נחוץ לתפילה קבועה.⁴⁸ פעילים אסלאמים שהתנחלו ברחבה הסמוכה למקאם שהאב אד-דין בנצרת, מקום בו התחולל מאבק בין הנוצרים למוסלמים על הקמת מסגד מפואר מול כנסיית הבשורה, טענו בריאיון שקיימתי עמם, כי בשיקום מסגד נטוש, עריכת תפילות בשטחו וקריאת ה"אללה אכבר" (הגדלת שבחו של האל) חוזר המקום לשמש כ"ראר אל-אסלאם".⁴⁹

האם הפעילות למען שיבה למסגדים ולבתי הקברות קשורה לזכות השיבה? ממצאי המחקר מצביעים על כך כי ייתכן שכן. הסיבה להשבת פלשתיין לבעליה, על פי אמנת החמאס היא, "כדי שיוכרו מעל מסגדיה על הקמת מדינת האסלאם, וכדי שהעולם כולו ישוב למהלכו התקין". קיומם של מסגדי פלשתיין החרבים והחזרת התפילה בהם הנם שלב מרכזי בדרך להנחלת האסלאם לכלל העולם.

46 פסק הלכה של אבן אנ-נקאש. בתוך: בת יאור, תשמ"ז, 157. ראו גם: אנציקלופדיה אסלאמית, 2, 227, הערך "Dhimma". אגב, באופן דומה נהרסו וחוללו בתי קברות של ד"מים לעתים קרובות. ראו: בת יאור, 55.

47 ריאיון עם השיח' ריאן שנערך על ידי דרור גבעוני, 20.5.2001.

48 אצ-צנארה, 3.3.2000.

49 שיחה שנערכה עם מפגינים מוסלמים ברחבת שהאב אד-דין, 3.4.2002.

בקלטת וידיאו שפרסמה האגודה, דיבר חבר כנסת אברהים צרצור, ראש הפלג הדרומי של התנועה האסלאמית ויושב ראש רשימת התנועה לכנסת, על המהפך שחוללה פעילות האגודה בערים המעורבות: חיפה, עכו, רמלה,

**"הפעילות לאטן
שיבה למסגדים
קשורה לחביעת
הערבים למימוש
זכות השיבה;
על פי אמות
החמאס המטרה
היא להכריז
מעל המסגדים
על הקמת
מדינת האסלאם.
קיומם של
מסגדי פלשתיין
החרבים והחזרת
התפילה בהם
הם שלב מרכזי
בדרך להנחלת
האסלאם על
כלל העולם".**

לוד, יפו ובאר שבע, שהמדינה ניסתה להופכן לערים יהודיות. מסגדים שופצו, שוקמו ונפתחו לתפילה, המואזינים שבו לקרוא לתפילה והחזירו את המקום לנחלת האל. כיום, נראה לכל עין כי ערים אלה היו אסלאמיות בעברן התרבותי. האגודה סיכלה את כוונת המדינה ליהדר כפרים נטושים והחזירה את הנוכחות האסלאמית אליהם. מסגד סידנא עלי בהרצליה, שהאגודה הצליחה להחזירו לפעילות מוצג בקלטת, כשטח המשוחרר (מתָרר) מכבלי השליטה היהודית.⁵⁰ בשטח מושב הבונים (מדרום לעתלית) ניצב מבנה נטוש, אשר נהרס במזיד בידי אלמונים. חברי התנועה האסלאמית טענו כי המבנה שימש כמסגד בכפר הערבי הנטוש צרפנד. בריאיון עם סמיר דרויש, אימאם המבנה הנטוש, הדגיש דרויש כי התפילה במסגד נטוש עולה בערכה על תפילה במסגד פעיל, כיוון שבפעולה זו המסגד שב לייעודו והמתפלל זוכה לשכר רב יותר. מכאן מובנת המוטיבציה האדירה של הפעילים לשקם מסגדים נטושים ולהחזירם לפעילות.

בדרך זו של "עוד מסגד ועוד בית קברות" חוזרות אדמות האסלאם לידי ה־אָמָה (אומת המוסלמים) והעולם שב למסלולו התקין. פעילות זו נתפסת בעיני המוסלמים גם כצורת לחימה ב"כיבוש הציוני". חבר

הכנסת עבר־אלמאלכ דהאמשה, המזוהה עם הפלג הדרומי של התנועה האסלאמית, וכמוהו השיח' כמאל ח'טיב, סגן ראש התנועה האסלאמית, הפלג הצפוני, טענו במהלך הפגנת התנועות האסלאמיות בעכו, כי צריחי המסגדים הנם "קוץ בגרונם של הכובשים

50 ריאיון עם אברהים צרצור בקלטת וידיאו שהוציאה לאור האגודה ועד אל־אחפאד (הבטחת הצאצאים).

העושקים", המוכיח כי הארץ נותרה מוסלמית בזהותה.⁵¹ השיח' ריאן מדגיש בריאיון עמו כי אין זה משנה אם המבנה הדתי נהרס, הוסר או שנבנה מעליו מבנה חדש, האתר והאדמה הנם קדושים לעולמים ואין אפשרות להסיר קדושה זו. השיח' השתמש בדוגמת בניית בית מלון הילטון על שטח בית הקברות עבד אנ-נבי בתל אביב וטען כי המקום עדיין נחשב קדוש.⁵²

הקאדים בישראל דורשים כיום "לפעול לביטול כל פת'ווא מטעם מדינה כלשהי המתירה עשיית שימוש בקודשים האסלאמיים". ההבדל היחיד בין ישראל למדינות ערב נובע מהעובדה שבישראל מתקיים מאבק לאומי על האדמות, כדברי חבר כנסת השיח' עבאס זכור: "הפת'ווא אינה עניין דתי גרידא, מסכיבה הפוליטיקה עושה את שלה".⁵³ השיח' ריאן התייחס לביטול לשימוש שהממסד הישראלי עושה בפת'ווא מארצות אחרות או מתקופות שונות. לדבריו, פת'ווא שניתנה בפלשתיין לפני 100 שנה או פת'ווא שניתנה במצרים אינן רלוונטיות, בשל המאבק הלאומי על הקרקעות בישראל. הוא טען שמאחר שבארץ אין מועצה אסלאמית שתייצג את המוסלמים, הרי שכל פעולה שביצעו הקאדים הממונים על ידי המדינה, בטלה.⁵⁴ באופן דומה, במפגשים של ראשי התנועה האסלאמית עם מנהיגי "האחים המוסלמים" בגדה המערבית וברצועת עזה, בירדן ובמצרים, נתבקשו האחרונים לבטל פסקי הלכה המאשרים שינוי ייעוד בוואקף ולא להוציא פסקים כאלו בעתיד.⁵⁵

בריאיון עם השיח' ריאן הוא ציין כי ההבדל בין שתי התנועות הנו באסטרטגיה ובהרכב האנושי – המטרות הן אותן מטרות – החייאת כלל ההקדשים והקודשים. מאחר שמדובר, לדבריו, בנושא רגיש לשני הצדדים הרי ש"אין לטפל בו כבנושא פוליטי, אלא כבנושא דתי גרידא. יכול להיות שהתוצאה שתושג תניב הישגים פוליטיים למוסלמים, אך בדרכי הפעולה אין צורך לערב פוליטיקה – למרות שכל המאבק הנו פוליטי [לאומי]. יש לעבוד על הלככות במגזר היהודי ולרתום את הממסד הממלכתי והדתי היהודי למאבק הדתי להגנה על הקודשים. האסטרטגיה היא להכניס את הנושא לתודעת כלל הציבור בישראל ולהפוך את הבעיה לכלל-ישראלית. כעת מדובר על

51 צות אל-חק ואל-חריה, 7.4.2000. ראו: נספח מס' 22.

52 ריאיון עם השיח' כאמל ריאן, יושב ראש אגודת אל-אקצא, 24.5.2004.

53 ריאיון עם השיח' עבאס זכור, ראש התנועה האסלאמית (פלג דרומי) בעכו, 16.2.2003.

54 ריאיון עם ריאן, 24.5.2004.

55 דו"ח משרד הביטחון, 3; 23.

שיתוף פעולה עם כוחות יהודיים כגון עמותת "סיכוי", "קדם", "רבנים למען זכויות האדם" ועוד. מעבר לכך, שיטה נוספת היא עבודה דרך משרדי הממשלה, כפי שהיה עם ועדות השרים השונות.⁵⁶

**"יו"ר לשעבר
של ועד עקורי
הכפר ע'אבסיה
בגליל המערבי:
החלטת בג"צ
בנושא ע'אבסיה
חשובה משום
שהמקרה הזה
אקביל לרוב
מקרי ההגליה
והעקירה בכפרים
השונים בארץ
ישראל. תקדים
בנושא ע'אבסיה
חיוני לעקורים
ולפלישתנים
וקריטי למדינות
ישראל."**

לדבריו של השיח' ריאן, השיח' צלאח, בר הפלוגתא שלו, טען שהמדינה נותנת הוראה שלא לשקם את הקורשים ולא לשפצם, כשמגמתה המוצנעת היא להביא עם הזמן להרס המסגדים וזאת במגמה לטשטש את התרבות החומרית האסלאמית בפלשתין. משום כך, מוטלת על המוסלמים החובה להיאבק באופן עצמאי ולא להשליך ייבם על המדינה. השיח' ריאן דוגל בגישה הפרגמטית הקוראת לשתף את המדינה בפעילות, "משום שכך תושג טובת המוסלמים בדרך הטובה ביותר". לדעתו, גישתו של השיח' צלאח עלולה להביא לעימות עם המדינה שתוצאותיו מי ישרון, ולכן יש להימנע מבחירה בדרך זו ולבחור בדרך הפרגמטית.⁵⁷

בעוד השיח' ריאן מבקש להשיב לפעילות מסגדים בכל מקום שניתן לעשות זאת, הרי שהשיח' עבד אל-מג'יד אע'אבריה, מבכירי הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, הצהיר כי מבחינתו כל מסגד ישוב לפעילות בעתיד.⁵⁸ בכתבה ב"ידיעות אחרונות" (7.12.1997) בעניין החזרת התפילה במסגד החרב, אמר אחד מצאצאי העקורים של הכפר אם אל-פרג', "לנו הערבים יש המון סבלנות, לא כמו לכם היהודים. אנחנו עוד נשוב לאם אל-פרג'."

מכאן ברור כי מאחר שההקדשים נחשבים בעיני המוסלמים לשטח מוסלמי-בלעדי, הדבר יכול להביא לדרישה לאומית עתידית לספחם לשטחיה של מדינה פלשתינית.

56 ריאיון עם ריאן, 24.5.2004.

57 שם.

58 הארץ, 29.12.2000.

גם פעולה מקובל בדרך להחייאת אתר נטוש

במסגרת פעולתם של הגופים הלאומניים הללו נעשית פעולה נרחבת לאיתור אתרים מוסלמיים, חרבים או נטושים, באזורים יהודיים או באזורים שוממים.⁵⁹ אם האיתור עולה בידם, מתחילה פעילות שיקום ושיפוץ שבעקבותיה מגיעים לבקר באתר מוסלמים יחידים כדי להתפלל. אם ננקטות פעולות מנע מצד הממסד, קובלים הגופים הפועלים על הפגיעה בחופש הפולחן. עם הזמן, מגיעות למקום קבוצות מוסלמים כשיעודן תפילה או הכרת המקום.⁶⁰ בכדי להשריש את הזיקה לאתרים, נערכות במקומות אלה קייטנות מסודרות, שייעודן "מסע שורשים" להכרת האתרים הערביים-האסלאמיים הנטושים.⁶¹ בהמשך, מבקשים הפונים מהממסד היתר לערוך תפילות "ציבוריות" באתר ביום הזיכרון של הנקברים בבית הקברות או במקום, או ביום הקמת המסגד. בנוסף, נערכות עצרות זיכרון או עצרות תפילה המוניות באתר גם במועדים אחרים, בין היתר במהלך ימים אחרים של חודש הרמדאן, או ביום ה"נכבה".⁶² מכאן ברור כי מה שמתחיל כמשאלה צנועה למשל, ניקוי העזובה, הופך בתוך זמן קצר להחייאה של האתר.

עריכת אירועי זיכרון המוניים באתרים אלה בהשתתפותם של העקורים וצאצאיהם, יחד עם אישי ציבור ערבים, הנה אחת הדרכים בהן נוקטים גופים אלה לחיזוק זיקת הערבים לארץ והרגשת בעלותם עליה. במסגרת המגמה לחיזוק הזהות הפלשתינית מפרסמים הגופים האלה מפות של פלשתינ מתקופת המנדט, שעליהן מופיעים שמות היישובים הנטושים. הפעילות כוללת גם הדפסת ספרונים וחוברות העוסקים באורח החיים שנהג ביישובים הנטושים ומפרסמים מאמרי מערכת ארוכים וכתבות ייחודיות ביום ה"נכבה" ובהזדמנויות אחרות. בנוסף, עורכים הפעילים האסלאמיים חידונים העוסקים בחיים הפלשתיניים בארץ לפני פרוץ ה"נכבה". בצורה מעשית ושיטתית מוחדר המידע על ידי עריכת טיולים לאתרים הנטושים ועל ידי פתיחת קייטנות לילדים שבהן נקראות הקבוצות השונות על שם הכפרים הנטושים. גולת הכותרת של הפעילות בקייטנות היא עלייה לרגל לאתרים ושיפוצם, במידת האפשר. בכך מבקשים הערבים להנציח את

59 צות אל-חק ואל-חריה, 3.3.2000.

60 כמו בכיקור שערכו מתפללים במסגד הנטוש בעמקא. ריאיון עם עוזי אדמוני ממושב עמקא, 3.2.2003.

61 כלבו, 16.8.1996; ידיעות הגליל, 7.8.1998.

62 צות אל-חק ואל-חריה, 20.5.1994.

"העבר המפואר, ההווה הנוגה והמחר המבטיח" בו ישובו התושבים המקוריים – בעלי המקום – לאדמתם.⁶³

דוגמה לפעילות ייחודית זו והישגיה ניתן להביא מכפר ע'אבסיה שבגליל המערבי. לגבי כפר זה החליט בג"צ, כי יש להשיב את העקורים לכפרם. עקורי ע'אבסיה פונו מכפרם מסיבות ביטחוניות רק בשנת 1952, לאחר מערכה משפטית ארוכה ומסובכת ולמרות העובדה שבג"צ אישר את שיבתם.⁶⁴ בשנת 1994, ביקרו השיח'ים ריאן וצלחא בבית הקברות הנטוש של הכפר והתפללו במסגד הנטוש.⁶⁵ שנה לאחר מכן, ב-1995, ניקו עקורי הכפר את המסגד הנטוש והחלו לקיים בו את תפילות יום השישי בעזרתו של עורך דין וכים וכים, הנוצרי, יו"ר לשעבר של ועד העקורים. אחת התפילות המרכזיות נוהלה על ידי הח"כ השיח' עבאס זכור, מנהיג התנועה האסלאמית בעכו, שהשווה את שיבתם של המתפללים למסגד הנטוש בכפר ע'אבסיה, לשיבתם של הנביא מוחמד ותומכיו לנחלתו במכה, ממנה נאלץ להגר, כמנצחים השבים למכורתם.⁶⁶

האמת הנסתרת העומדת מאחורי הדרישה הערבית לשוב לע'אבסיה, מתבררת כאשר בודקים את דבריו התמימים, לכאורה, של דאוד בדר, מזכיר ועד העקורים. בריאיון עמו לגבי חזרת עקורים לכפרם הנטוש, מתייחס וכים דווקא לנושא ע'אבסיה ומדגיש כי "בג"צ ע'אבסיה חשוב משום שהמקרה הזה מקביל לרוב מקרי ההגליה והעקירה בכפרים השונים. לכן תקדים בנושא ע'אבסיה הוא חיוני לעקורים ולפלשתינים וקריטי למדינת ישראל".⁶⁷ לשאלה, האם זכות שיבה דתית תוביל לזכות שיבה לאומית? השיב בדר כי "טיפוח האתרים והחזרתם לשימוש ולידי בעליהם הוא דבר אחד והשיבה למקומות המגורים בכפרים וכפרים היא דבר נוסף, אם כי הם תלויים זה בזה. החזרת קרקעות המשרתות צרכים דתיים תדרבן את הדרישה לשוויון ולצדק בנושא שיבת התושבים. בשלב הראשון היא תעודר את התושבים לבקר בכפרים ותחזק את זהותם במקום. היא גם תרכך, עם הזמן, את ההתנגדות היהודית לשיבת העקורים. בשלב הראשון די בבקשה לשפץ את האתרים בלי להזכיר את זכות השיבה. על זה נדבר בשלב

63 ג'מעיה, 2001, 11; כל אל-ערב, 29.3.2001.

64 פ"ד, ה, 2 (1951), 1480. ביידאס, 2001, 37.

65 צות אל-חק ואל-חריה, 20.5.1994.

66 שם, 10.11.1995.

67 ביידאס, 2001, 37.

מאוחר יותר, אחרי שנשפץ. עם זאת, אלה שתי דרישות בלתי תלויות שאינן באות זו על חשבון זו ושתייהן בנות מימוש. כפי שהמדינה מקימה יישובים ליהודים אני רוצה שתאפשר לי לחזור לאדמותי – איני מבקש יישובים חדשים".⁶⁸

דברים אלה עולים בקנה אחד עם פעולתם של עקורי הכפר הנטוש סחמאתא. הם שיפצו את בית הקברות המוסלמי והתכוננו לשפץ את בית הקברות הנוצרי בכפר, "זאת עד שיגיע מועד שיבתם לכפרם, כפי שהצהירו.⁶⁹ שיפוץ בתי הקברות והכנסיות שבכפר הם שלב מקדים להשבת הפולחן ביישובים הנטושים טרם מימושה האמיתי של הבקשה לשובם של התושבים המקוריים לקרקעותיהם ולבתייהם.

עורך דין וכים הבהיר, שבפעולותיו, ובהן ביקור בכפרים ההרוסים ועלייה לרגל ביום הנכבה – הוכיח ועד העקורים לכול, ובעיקר לפלשתינים, שזכות השיבה נעשית אפשרית. אף שהכפרים כבר לא קיימים בשטח (חרבים), הם נמצאים בתודעת העקורים.

באופן דומה, מטרתה הרשמית של האגודה לשימור מורשת צפוריה היא שמירה על בתי הקברות והמקומות הקדושים, אולם לדברי יושב ראש העמותה, אמין טהא, "המטרה האמיתית שלנו היא להשיב אלינו את האדמות שלנו... עכשיו אנחנו מחכים לדבר אחד: שיהיה שלום ואז נחזור לאדמות שלנו... להערכתנו, זה רק עניין של זמן עד שהפליטים הפנימיים יקבלו בחזרה את אדמותיהם או חלק מהן...".⁷⁰ בשנת 1995 הוקמה האגודה "להחייאת תרבות כפר מעלול", שמטרתה הרשמית היתה לשמור על המקומות המקודשים ולטפחם. יושב-ראש העמותה הודיע כי 'המטרה העיקרית האמתית ששואפים אליה תושבי הכפר היא החזרתם לאדמותיהם'. יושב ראש העמותה הדגיש כי "אם יותר לנו לשפץ ולנקות את המקומות הקדושים, אנו נשכיל להחיות את הכפר מחדש".⁷¹

לא רק בכפרים הנטושים בגליל קיימים מסגדים נטושים. אחד המסגדים הנטושים המפורסמים ביותר שחזרו לפעילות הנו מסגד חסן בכ השוכן בדרום תל אביב. השמשתו

68 ריאיון עם דאוד באדר, רכז "הוועד להגנה על זכויות העקורים", ביתו בשיח' דנון, 4.2.2003.

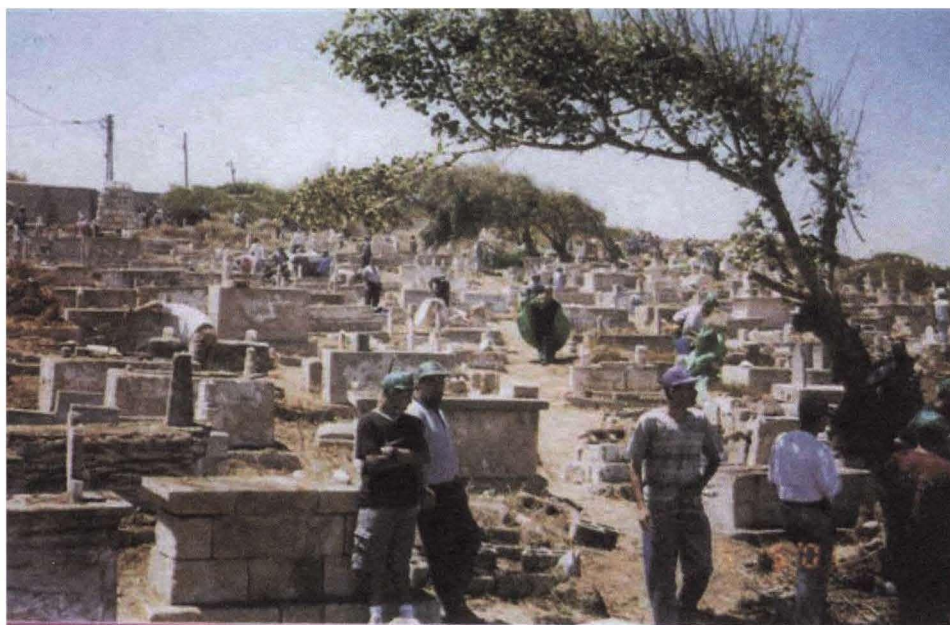
69 אל-אתחאר, 6.6.1995.

70 ריאיון עם טהא שנערך על ידי כהן, 1.6.1997. ראו: כהן, 2000, 103; 108-109.

71 אצ-צנארה, נספח, 25.10.1996.

תפילה פוליטית ב"אתר קדוש" בטבריה

בית הקברות המוסלמי ביפו: בחזרת ל"נחלת אבות"

של מסגד חסן בכ התבצעה בראשית שנות השמונים. המסגד נמצא בלב אוכלוסייה יהודית ולמעשה אין בו צורך פולחני למוסלמים בדרום תל אביב, שבו אין אוכלוסייה מוסלמית וגם כיוון שביפו קיימים די והותר מקומות תפילה לאוכלוסייה המוסלמית. למרות זאת, המסגד חזר לשמש כמקום תפילה מוסלמי פעיל. השמשתו של המסגד לא נתקבלה בעין טובה על ידי תושבי האזור.⁷² במספר מקרים אף הושלכו רימוני רסס על המבנה.⁷³

במוקד העצרות (מהרג'אן) שנערכו באום אל-פחם, לדוגמה, עומדת "הסכנה לפגיעה בזהות האסלאמית של מסגד אל-אקצא שבירושלים". בעצרות אלה משתתפים עשרות אלפי תומכים, חברי כנסת ואף ראשי דת נוצרים-ערבים.⁷⁴ המארגנים חוזרים על הטענה שמטרת היהודים והממשלה היא להקים את אל-היכל אל-מט'עום (בית המקדש הרמיוני) ולערער את יסודות המסגד עד שיקרוס. מעצם טבען, טענות אלה משלהבות את ציבור המוסלמים ומהוות כלי פוליטי רב-כוח. זאת בזמן שמבחינת ממשלת ישראל הקמת בית המקדש השלישי אינה נושא העומד על סדר היום הציבורי ולמעשה מדובר בשימוש פוליטי מצדה של התנועה האסלאמית. תחת הסיסמה "אל-אקצא בסכנה" נשמעו בעצרות הקריאות "ח'יבר חיב'ר יא יהוד – ג'יש מחמד סיעוד" (ח'יבר הוי היהודים – צבא מוחמד עוד ישוב). ח'יבר היתה נאת מדבר בחיג'אז שתושביה היהודים הובסו בידי צבאות מוחמד וגורשו מנחלתם. מילה זו משמשת מטאפורה למאבק הדתי-לאומי ביהודים הנעשה בחסות המאבק לשמור על הקודשים.⁷⁵

"פלשתין היא ארץ אחת מן הים עד הנהר והעם הפלשתיני הוא עם אחד", טוענים אישים מסוימים מהתנועה האסלאמית, בני הציבור הערבי. "חיפה היא שלנו בדיוק כמו שכם ורמאללה... הזמן לא משחק במאבק זה. גם הצלבנים היו פה מאה ושמונים שנה ולבסוף הארץ חזרה לבעליה החוקיים – המוסלמים".⁷⁶

72 דנה, אוקטובר 1993.

73 ג'מעיה, 2002 ג.

74 כל אל-ערב, 15.9.2000; אל-איאם, הרשות הפלשתינית, 15.10.2001; ידיעות אחרונות, 15.9.2001.

75 להלן: מכלול מקורות בנושא: ידיעות אחרונות, 9.11.2001; כתבת תחקיר ששודרה בערוץ השני של הטלוויזיה הישראלית בתוכנית: "חדשות ערוץ 2", 20.9.2003; הארץ, 24.9.2001.

76 שיחה שקיים עורך המחקר עם פעילים מוסלמים שהתנחלו בחצר מקאם שהאב אד-דין בנצרת, 3.4.2002.

סיכום

קיימות נקודות השקה רבות בין הפן הערכי לפן האסלאמי של המאבק ובין המאבק בציונות למלחמה ביהודים. הדת והלאום שזורים זה בזה בסכסוך והפן הדתי מנוצל בעקביות על ידי הערכים, כאשר הם, לצורך השגת רווחים לאומיים. הפתרון לבעיה אקוטית זו טמון בהכרת המדינה בתופעה וברצון להתמודד איתה. עד כה, ממשלות ישראל לדורותיהן התעלמו מן התופעה. משל אם אינך מתייחס לכך, זה לא קיים. התעלמות זו מסוכנת. מדינת ישראל חייבת לנטרל את הפעילות הלאומנית המתבצעת תחת האצטלה הדתית. כיצד על המדינה להתמודד עם התופעה של השיבה אל המסגדים ובתי הקברות הנטושים?

קיימות מספר דרכי פעולה אפשריות:

- אתרים הנמצאים בריכוזי אוכלוסייה מוסלמית. יש לאפשר שיקום לצורכי פולחן, רק אם קיים צורך פולחני שאינו מתמלא על ידי מבנים קיימים.
- מבנים הנמצאים בריכוזי אוכלוסייה יהודית. יש לגדר ולחזק מבנים נטושים כדי למנוע התמוטטותם ולאחר מכן לאטום אותם, גם כי אין צורך פולחני בהשמתם וגם כדי למנוע התלהטות הרוחות במקרים של חשש לפגיעה באתרים אלה.
- מבנים בשטחים פתוחים כגון מקאמים, מסגדים או בתי קברות. יש לגדר ולחזק מבנים אלה ולאחר מכן לאטום את הגישה אליהם כדי להגן עליהם מפגיעה או מחילול.
- כל העבודות האלה צריכות להתבצע על ידי המדינה, באמצעות מינהל מקרקעי ישראל, הסיירת הירוקה ורשות העתיקות. על המדינה להכריז על אתרים אלה כעל אתרים ארכיאולוגיים בעלי חשיבות היסטורית. על המדינה להכיר בעבר מוסלמי כמו בעבר כנעני או ביזנטי כחלק מעברה ההיסטורי של הארץ. בדרך זו גם תנטרל את המניע הלאומני שמאחורי פעולות השיקום של התנועות האסלאמיות וועדי העקורים.
- העברת האתרים לטיפול רשות העתיקות, והכרזתם כאתרים ארכיאולוגיים יסייעו להנציח את התקופה האסלאמית בהיסטוריה רבת-השנים של הארץ. על ישראל להכיר במורשת העבר של האחר, ולו רק כדי למנוע את שאיפותיו להתאמץ בהווה לשוב לשם בעתיד.
- על מדינת ישראל להבהיר כי זיכרון והנצחה לגיטימיים, אך שיבה מעשית למקומות שאבדו ואינם עוד בלתי אפשרית. ישראל צריכה לומר כן לזיכרון אך לא לשיבה.

* המאמר מתבסס על עבודת דוקטורט של המחבר – "קרקעות ומקרקעין דתיים אסלאמיים ככלי במאבק הלאומי הישראלי-פלשטיני".

ביבליוגרפיה

1. אבן עאברדין, מחמד אמין, 1960, חאשית רד אל-מח'תאר עלא אד-דר אל-מח'תאר: שרח תנויר אל-אבצאר פי פקה מד'הב אבן חניפה אנ-נעמאן, 1, בירות, 627-630.
2. אבן עסכר, עלי בן אל-חסן אבו אל-קאסם, חש"ד, תאריח' מדינת דמשק, א, חמ"ד, 33.
3. אש-שרכאצי, אחמד, חש"ד, יסאלונכ-פי אד-דין ואל-חיאת, 1, 120-123; 3;425, בירות.
4. Beidas, Riad, 2003, Interview with Wakim Wakim: "The 'Internal Displaced': Seeking Return Within One's Own Land" *Journal of Palestine Studies*, 121, xxxi, pp. 37.
5. בנבנשתי, מירון, 1990, עיר המנוחות: בתי העלמין של ירושלים, ירושלים, 91-90.
6. ברקוביץ', שמואל, תשל"ח, "המעמד המשפטי של המקומות הקדושים", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 475-476.
7. ברקוביץ' שמואל, תש"ס, מלחמות המקומות הקדושים: המאבק על ירושלים והמקומות הקדושים בישראל, יהודה, שומרון וחבל עזה, ירושלים, 82-83.
8. בת יאור, תשמ"ו, הדימים – בני חסות – יהודים ונוצרים בצל האסלאם, ירושלים, 55; 157; 281, נספח מספר 88.
9. בן-גוריון, דוד, 1969, מדינת ישראל המחודשת, 1, תל אביב, 165-167.
10. גבאי, משה, 1987, ירושלים באסלאם: בין מסורת לבין אתגר מדיני, גבעת חביבה, 3, הערה 2.
11. גולן, ארנון, 2001, שינוי מרחבי – תוצאות המלחמה, באר שבע, 244-246.
12. ג'רייס, צברי, 1966, הערבים בישראל, חמ"ד, 120.
13. ג'מעית אל-אקצא לרעאית אל-אוקאף ואל-מקדסאת אל-אסלאמיה, 2001, עשר סנואת מן אל-עטאא ואל-בנאא, כפר ברא, 11.
14. ג'מעית אל-אקצה, 2002, אל-מדינה אל-מקדסה ושעוב אל-מנטקה אלא אינ?, כפר ברא.
15. דנה, נסים (עורך), 1992-1997, אלע"ד – לקט קטעי עיתונות בנושאי דת, ירושלים, אוקטובר 1993; אוקטובר 1994.
16. דברי הכנסת, ירושלים, 35, 709; 36, 1148; 48, 1236.
17. זילברמן, יפרח, 1993, "מיתוס המוצא הכנעני של החברה הפלשתינית", דפי דיון, 27, ירושלים, 8.

18. טל, נחמן, 1995, שיח' עז אל-דין אל-קסאם: האיש, המיתוס והמציאות והשתקפותם בזירה הפוליטית הפלשתינית (1882–1995), חיפה, 60.
19. כהן, הלל, 2000, הנפקדים הנוכחים – הפליטים הפלסטיניים בישראל מאז 1948, ירושלים, 103; 108–109.
20. לואיס, ברנרד, 1989, שמיים ואנטי-שמיים: מחקר על סכסוך ועל דעות קדומות, תל-אביב, 120–142; 170–270.
21. לישי, אהרון, "הווקף המוסלמי בירושלים אחרי 1967 – נהנים ומנהלים", בתוך: הנ"ל (עורך) 1992, "הערכים בירושלים: משלהי התקופה העות'מאנית עד ראשית שנות ה-90: ייחוד דתי, חברתי ותרבותי", מזרח חדש, לד, ירושלים, 113–114.
22. למנס, הנרי, תשכ"ז, האסלאם: אמונותיו ומוסדותיו, ירושלים, 48.
23. Ibrahim, Saad Eddin, 2002, Egypt: Islam and Democracy, Cairo–New York, pp. 102–104.
24. פוראני, פתחי, 1985, ות'יקה דפאעא ען אל-ג'ד'ור, עמאן.
25. פורת, יהושע, 1971, צמיחת התנועה הלאומית הערבית-הפלשתינאית, 1918–1929, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
26. בית המשפט העליון, פסקי דין, ירושלים, ה, 2 (1951), 1480.
27. Kupferschmidt, Uri Marcel, 1987, The Supreme Muslim Council. — Islam Under the British Mandate, Leiden.
28. קטינקא, ברוך, תשכ"א, מאז ועד הנה, ירושלים, 257–263.
29. רייטר, יצחק, 1989, "הערכת הרפורמה במוסד ההקדש המוסלמי בישראל: הווקף בעכו", מזרח חדש, ל"ב, 21–45.
30. רייטר, יצחק, הווקף בירושלים 1948–1990, ירושלים, 14.
31. שבי, יחיאל, 2004, "קרקעות ומקרקעין דתיים אסלאמיים ככלי במאבק הלאומי הישראלי-פלשתיני", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, 166–178.
32. שמעוני, יעקב, תש"ז, ערביי ארץ ישראל, תל אביב, 90.
33. הכנסת, ספר החוקים, ירושלים, 37 (תש"י), 86.